

Forrás: <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2019/06/meszáros-zoltan-a-tortenelemoktatas-helyezete-szerbiaban-2018-19-ben-10-02-11/>

Mészáros Zoltán

A történelemoktatás helyzete Szerbiában 2018/19-ben¹

(Mészáros Zoltán – Fotó: Fekete Bálint / Újkor.hu²)

A keretek, az alaphelyzet

Mint tudjuk, az oktatáspolitikai politika, így az elmúlt fél évszázadban Szerbiában legalább négy diskurzusban került a történelem az iskolások elé. Még mielőtt ezeket felsorolnánk, és elemeznénk a hatásukat a mára, érdemes megjegyeznünk, hogy Szerbiában a történelem és az oktatásának a jelentősége a legjobb esetben is az anyanyelv és a matematika mögött található, tehát más a presztízse, mint Magyarországon. Ez megmutatkozik a tankönyvek méretében is, míg a magyarországiak kb. A4-es méretűek, a szerbiaiak jóval kisebbek.

A szerbiai diákok kétszer haladnak végig a történelem fontosnak tartott eseményein. Az 5–8. osztályban, valamint a középiskolákban. Az időszámításról, korszakolásról, forrásokról, valamint az őskorról és az ókorról az ötödikben tanulnak heti egy órában, majd heti két órára növekszik az óraszám. Hatodikban a középkorról, hetedikben a kora újkorról és a forradalmak koráról tanulnak 1848-cal bezárólag, nyolcadikban pedig a modern korról szereznek ismereteket. Ez a felosztás nagyjából változatlan volt az elmúlt fél évszázadban, noha régebben a nyolcadikos anyagban leginkább a világháborúk korszakára összpontosítottak, manapság pedig a kora középkort is az ötödikes anyaghoz sorolják. Az elmúlt évek tendenciája, hogy a (szerb) nemzeti történelemre egyre nagyobb hangsúly esik.

A középiskolákban tarkább a helyzet. A szakközépiskolák diákjai a történelmet a 2018/2019-es tanévtől csupán egy évig tanulják heti két órában, míg ezelőtt két évig tanulták heti két órában.³ Mindkét megoldás csak felületes ismerkedést tesz lehetővé a történelemmel. A gimnáziumokban más a helyzet, a természettudományi szakokon három évig tanulnak történelmet heti két órában, de a társadalomtudományi és nyelvi szakokon négy évben heti két órával haladnak, hasonló szakaszolásban, felosztásban, mint az 5-8 osztályokban. Érdeemes elmondanunk, hogy a történelem fogalmával már az alsó osztályokban is találkozunk a társadalomismeret tantárgy keretében.

A magyar diákokat oktató tanárok általában Újvidéken diplomáznak, nagyon ritkán Belgrádban. Mindkét helyen alapos képzést kapnak a világtörténelmet és a szerbek történetét illetően, azonban a magyar történelmet általában önszorgalomból pótolják, sőt sokszor magyar történelemmel kapcsolatos diplomadolgozatot írnak, hiszen az egyetemi oktatókat is érdekli az általuk kevésbé ismert szakirodalom, témák. A mai egyetemi történelemoktatásban mindössze három magyar van, ezen kívül néhányan értenek, sőt beszélnek is magyarul. Az egyetemeken kívül doktori fokozattal egy nyugdíjas egyetemi tanár, egy levéltáros és egy tanár rendelkezik.

Szerbiában a médiában igen hangsúlyos szerepet kap a történelem, főleg az utóbbi időkben egy sor történelmi filmet gyártottak, a Nemanja uralkodóházról,⁴ és Karagyorgyevics Péter királyról.⁵ Mindezekben erősen idealizált képet festenek egy-egy korról. Viszont jól átgondolt filmek, viszonylag nagy költségvetéssel és a nézők millióihoz jutnak el. Ennek talán nagyobb a szerepe az identitásformálásban, mint az iskolai oktatásnak.

A mai történelemoktatás kialakulásának előzményei

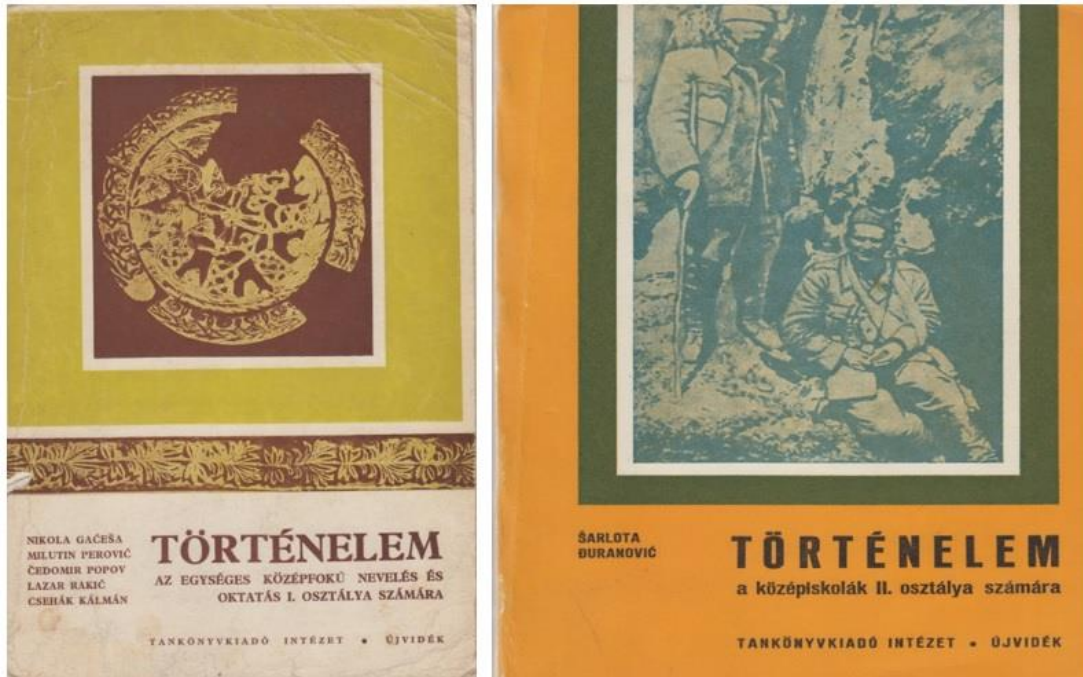
Fontos kiemelnünk, hogy a szerb társadalmon belül mély, évszázados megosztottság létezik. Az egyik oldalon a ruszofil, egyházbarát, tradíciókat hangsúlyozó tábor áll, a másikon viszont egy modernista, technokrata, liberális, szekuláris világnézet a jellemző, azonban ez az oldal is érzékeny a nemzeti kérdéseket illetően, noha nem annyira érzelmi, hanem inkább etatista megfontolásból.

A Szerb Pravoszláv Egyház társadalmi szerepe szokatlanul erős. Ez történelmileg alakult ki, hiszen évszázadokig, amíg nem alakult ki a modern szerb állam, az egyház volt az, amely a szerbek „diplomáciai képviselőjét” ellátta, így ma is meghatározó szerepre törekszik a társadalomban. A történelem leghagyományosabb értelmezése is tőlük ered, amelyet azonban Jugoszlávia létrejötté, de különösen az 1945 utáni szocialista Jugoszlávia igyekezett kiszorítani a köztudatból. Így volt ez más kelet-európai népek történetében is. Voltaképpen marxista történetírás volt ez. Kezdetben egyenesen sztálinista, amely az 1948-as szakítás után elhalványult. Némi átmenet után a szocialista öngazgatás korszakában különösen kiemelték Jugoszlávia egyediségét, és a különbséget a többi szocialista országtól. A fenti diskurzusok a szerbeket, mint közösséget, alul értékelték, így tettek másokkal is.

Mészáros Zoltán: A történelemoktatás helyzete Szerbiában 2018/19-be

Ez az irány arrafelé mutatott, hogy minden délszláv nemzet tanuljon a többi délszláv/jugoszláv nemzetéről, de a nemzeti kisebbségekről is. Ez igen ambiciózus elképzelés volt, ebben a korszakban vastag történelemkönyveket írtak és használtak, két évbe foglalva a négyéves anyagot.

1. kép: Középiskolai történelemkönyvek az 1980-as évekből (278, ill. 472 oldal + térképek)

Balról jobbra:

- GAĆEŠA, Nikola – PETROVIĆ, Milutin – POPOV, Čedomir – RAKIĆ, Lazar – CSEHÁK Kálmán (1981): *Történelem az egységes középfokú nevelés és oktatás I. osztálya számára*. Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék, 278 o.
- ĐURANOVIĆ, Šarlot: *Történelem a középiskolák II. osztálya számára*. Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék.

Ez azt is jelentette, hogy a vajdasági magyar diákoknak magyar szerzők is írtak történelemtankönyvet, amely persze átjutott a megfelelő „szűrőkön”, azaz a párt- és az államapparátus alaposan megvizsgálta.

2. kép: Általános iskolai történelemtankönyvek az 1970-es évekből

Balról jobbra:

- DRAŠKOVIĆ, Blagota – MAREK, Ivo (1973), Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, 144 o., a Nyugatrómai Birodalom bukásáig
- BOŽIĆ, Ivan Dr. (Dr. Csehák Kálmán), (1976), Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, 164 o., a 18. századig

Balról jobbra:

- RAKIĆ, Lazar Dr. 1977, (Dr. CSEHÁK Kálmán – Pályázati bizottság és több véleményező), Tankönyvkiadó Intézet – Újvidék, 200 o. A szocialista forradalmak kora.

- Dr. MİRNIC S József, Gaál György, 1978. (Pályázati bizottság és több véleményező), Tankönyvkiadó Intézet – Újvidék, 204 o. Az öngazgatású társadalmi rend építése Jugoszláviában.

A következő fordulat a Milošević-korszak volt. Radikális és egy időponthoz köthető szakítás nem történt ekkor, azonban Szerbiában a szerb történelem vált hangsúlyosabbá, majd a könyvekből kivonták más nemzetek történetét, különösen akkor, amikor Jugoszlávia már széthullóban volt. Így egy érdekes tananyag jött létre, amely nem volt mentes a marxista nézőponttól, de már egyértelműen nemzeti volt. A nemzeti kisebbségek oktatóinak saját történelmükről – így a magyar történelemről is – csak tananyagon kívül volt módjában beszélni. Ezután a magyarul tanító tanároknak is lehetőségük nyílt az órák 30 százalékát módosítani, sőt a lefordított könyveket egy újabb fejezettel toldották meg, amely a magyar történelemről szólt. Ám, ha nem figyelt erre a tanár oda, akkor az történt, hogy a magyar történelemről egészen az év végén tanultak. Az ügyesebb tanárok a magyarság történetének egyes szakaszait akkor tanították, amikor a szerb és a világtörténelem vonatkozó részeihez értek.

A Milošević-korszak után lassan lecserélték a tankönyveket is, egy-egy szaktudóst, ill. tudós csoportot bíztak meg a tankönyvek megírásával. Ezek a könyvek a világtörténelmet és a szerbek történetét is tárgyyszerűen mutatták be, azonban erősen szelektáltak, hiszen nem írhattak túl hosszú tankönyveket.

A mindenkori jugoszláviai és szerbiai tankönyvek adatgazdagságban alulmaradtak a magyarországi tankönyvekkel szemben, ami jó is volt. Egy jugoszláviai vagy szerbiai tankönyvben esély volt rá, hogy egy-egy tanegységet 5–8 – tehát kezelhető, megjegyezhető mennyiségű – alcímbe csoportosíthassanak. A magyarországi tankönyvekben nem volt ritka a 10 és annál több alcím is,⁶ ami pszichológiai értelemben nem jó, hiszen az ember időlegesen 5–6 dolgot tud megjegyezni, észben tartani. (Ennek ellenére a Salamon Konrád tankönyve 1999-ben a TANOSZ tetszéspdíját is elnyerte a diákok szavazatai alapján.) Érdekes, hogy már a szocialista Jugoszláviában is egy-egy leckéhez egy-egy rövid forrás is tartozott, noha ezek nem voltak, és nem is akartak forrásközpontú tankönyvek lenni. Egyébként a magyarországi forrásközpontú tankönyveket sem tartom sikeresnek, hiszen az első ilyenből (AKG = Alternatív Közgazdasági Gimnázium) igen hosszadalmas volt tanítani, a mostaniakban pedig a főszöveget erősítő források vannak összeválogatva, amely megint kevésbé teszi lehetővé a sok vélemény ütköztetését.⁷ Azaz, ha ezt meg is szeretnék valósítani, rendkívül motivált tanárookra, diákokra és legfőképpen időre lenne szükség.

A legutóbbi szerbiai fordulat – a magánkiadók megjelenése a piacon – jócskán megráigította a tankönyveket, különösen a középiskolaiakat. Minden kiadó tankönyvei színesek, jó minőségű papírra nyomtatottak. Gyakori jelenség, hogy a tankönyvkiadás időnként nem követi gyorsan a tanterv változását. A tankönyvek kiadásának kérdését lezárva, mély meggyőződés, hogy a diákoknak tetsző tankönyvet lehetetlen írni. Viszont a tanár szerepe és a tankönyv kreatív használata a lényeges a történelem megszerettetésében.

Módszertani kérdések

Egy társadalomtudományi vagy általános gimnázium tanulói nagyjából 170 és 180 közötti tanegységgel találkoznak. Ezek az általános és a középiskolában is felbukkannak kisebb-nagyobb terjedelemben. Mindez azt jelenti, hogy feszített tempóban kell haladni, mert az osztályozásra fordított idő is tetemes.

A gyors haladás nem teszi lehetővé a forrásolvasást, értelmezést, a tárgyilagos vitákat, a tananyag egyfajta rohanást követel meg a diáktól és a tanártól is. Még nem múlt el az évszázados szokás: a tudás azt jelenti, hogy a diák elismétli a könyv vagy a tanár szavait, így aztán a „tudás” gyorsan törlődik is.

Nem eldöntött kérdés, hogy a tanár a könyvet tanítja vagy a tudományt. A trendek az adminisztrációval, ill. a szülők nyomásával afelé mutatnak, hogy a történelemtanár könyvet tanítson, és ne kérdezhessen vissza olyasmit, ami nincs a könyvben, ez az osztályozás félrecsúszásának a következménye.

A központosítás miatt a diákok, legyenek azok többségiek vagy kisebbségiek, szinte semmit nem tanulnak környezetük földrajzáról és történelméről, noha ennek hasznát vehetnék, hiszen ezáltal jobban behatárolhatnák helyüket a világban, és a haza értelme egy új dimenzióval szélesedne.

Az osztályozás iszonyúan kényes, késhegyre menő kérdés, ugyanis a szerbiai rendszerben az osztályzat nem egy viszonyszám, hanem egy olyan minősítés, amelyet a diák magán visel, mint egy stigmát, ettől függ a felvétele az óhajtott középiskolába, majd az egyetemre. Az egyetemi rendszerben háromféle hallgató van, az önköltséges, a részben térítéses és a teljesen államilag finanszírozott. Tehát a jegy kérdése végeredményben pénzkérdés, ezért a szülők agilisak, és bármilyen módszert nyomásként alkalmazhatnak, azt be is vetik a tanárral szemben.

A mai történelemoktatás problémái

Az egykori Jugoszláviában sok oktatási reformot hajtottak végre, melyek olyan gyorsan következtek egymás után, hogy komolyan rontottak a tanítás hatékonyságán. Ezért a történelemtanár azzal szembesül, hogy olyan diákokkal találkozik, akik nem tanultak meg tisztességesen olvasni, tehát nem tudják a tankönyv szövegét értelmezni. Ezen a történelemtanár nem sokat tud változtatni, ezért évtizedes hagyomány, hogy a diákoknak a füzetbe lediktálják a tételmondatokat, akik ezeket tanulják meg.

Hasonló probléma, hogy mintegy fél évszázada a tanárok fizetése nem nő kellő mértékben, azaz vásárlóértéke egyre gyengébb. Ez egyfajta negatív szelekciót eredményez, azaz a tehetséges diákok nem mennek tanárnak.

Ebben a helyzetben voltaképpen nincsenek meg a feltételei annak, hogy a történelmi ismeretek valóban hasznosuljanak, tehát a történelemoktatáson „átesett” diákok nem tudnak a társadalomról annak komplexitásában gondolkodni. A szerb nyelvű könyvekből a hazafiság igénye bontakozik ki, amelyet a médiában próbálnak erősíteni.

Az iskolákban viszont az adminisztrációs nyomást erősítik. Ma már egy tanárnak elképesztő mennyiségű iratot kell kitöltenie, megírnia, azaz az ellenőrizhetőség oltárán feláldozzák a kedvvel és szabadabban tanító tanár működésének lehetőségét. A diákok tudásának kezdeti és egyes szakaszok utáni mérése nincs megoldva.

A kisebbségi történelemoktatás problémái

A tankönyvekben a magyarságról szóló tananyag irgalmatlanul tömör stílusban íródott és íródik – hogy minden beleférjen –, ami eleve alkalmatlan arra, hogy megszerettessék a magyar történelmet a diákokkal. Ugyanakkor a szerb szöveg a belső intencióival nem alkalmas arra, hogy a nemzetiségi gyerekekből egyfajta becsületes, hazáját tisztelő embert faragjon. Mindkét törekvés más úton, nem a történelemoktatás által valósul meg. Tehát a történelemoktatás szinte semmire sem jó. A diákok egyharmada még azzal sem lesz tisztában, hogy mi a történelem tárgya.⁸

További hátrány, hogy az aktuális szerb nyelvű tankönyveket nem fordítják le időben, és előfordul, hogy évekig nincs tankönyvük a diákoknak, ami diktálást jelent az órán, hiszen mi mással pótolhatná a tanár a hiányzó könyvet. Azonban a vajdasági magyar történészek a Miločević-korszak idején, tananyagpótló füzeteket adtak ki, amelyeket lelkes és tapasztalt tanárok, esetenként egyetemi tanárok írtak, és a magyar történelmet próbálták összefoglalni. Külön kiadó is létrejött (nem összetévesztendő a magyarországi Atlantisszal), és más tantárgyakból is írtak hasonló könyveket, ugyanis a magyarra lefordított tankönyvek más tantárgyakból is hiányoztak.

3. kép: Magyar történelmet összefoglaló tankönyvek az ezredforduló idejéből

Balról jobbra:

- IRSAI Angéla (2000): *Magyar történet 1301-től 1526-ig. Atlantis, Újvidék*
- Dr. CSEHÁK Kálmán (2000): *Magyarország története a Hunyadiak korától az 1956-os forradalomig és szabadságharcig. Atlantis, Újvidék*

Az eddig napvilágot látott tankönyvek a magyarsággal inkább negatív kontextusban foglalkoznak. Ezt a Vajdaságban felismerték, és elindították a „Koliko se poznejemo!” (Ismerjük meg egymást!) versenysorozatot.⁹ Ehhez viszonylag korrekt, noha tömör könyv is készült. Sőt ennek az utolsó kiadása tetszetősre is sikerült.¹⁰ Azonban maga a verseny nagyon formalizálttá vált, és nem sikerült a győzni vágyást és a megismerni akarást egyensúlyba hozni. Egy TV-s vetélkedő igényeihez is alkalmazkodni kellett, és ez sablonossá tette a feltehető kérdéseket, és a rájuk adható válaszokat.¹¹

4. kép: Egy vajdasági kísérlet: Koliko se poznejemo! (Ismerjük meg egymást!)

A hatályos szerbiai jogszabályok szerint a Magyar Nemzeti Tanács véleményezheti a tankönyveket. Ez lehetővé teszi, hogy nyelvileg igényes könyvek kerüljenek a piacra. Ez a korábbi években nem volt így, durva félrefordítások is történtek (pl. a bajorok helyett bavarok – szerbül a bajorok: bavari, bavarci).

Ugyanakkor a tankönyvpiac egy nagy haszonszerzői lehetőség, vélhetően ezért jelennek meg az új kiadók új könyvei, amelyek közül egyet választ a Magyar Nemzeti Tanács, ezt lefordítják, és ebből tanulnak majd a magyar diákok.

5. kép: Az alternatív kiadók megjelenése kaotikussá és drágává tette a tankönyvpiacot (Példaként csak 5. osztályos tankönyveket mutatunk!)

Következtetések

A szerb történetírás erősen nemzeti jellegű, de történelmi témákról gyakran értekeznek filozófusok, politológusok, szociológusok,¹² akik egészen szabad, elvárások nélküli módon próbálnak egy-egy jelenséget megérteni. A történelemoktatásnak a megértést kell szolgálnia.

Sajnos az elmúlt évtizedekben a szerb társadalmat tragédiák érték (és ebben a kontextusban az okok kérdése nem érdekes). A tragédiák kiemelése a hagyományos, egyházi történelemszemléletet is jellemzi, a tankönyvekben is ez jellemző, például az első világháborús győzelem taglalása után a hatalmas veszteségeket emelik ki, és a szerb nemzet áldozatként kerül bemutatásra. Ez rendkívül veszélyes, hiszen arra ösztönzi a diákot, hogy az áldozattal azonosuljon, ami nem szerencsés a személyiségfejlődésben. Ezt az „áldozat-trendet” erősítik a napi hírek (napjainkban minden nap téma Koszovó, és onnan folyamatosan frusztráló hírek érkeznek). Ez jellemzi a filmeket is.

Sajnos az is igaz, hogy sem az értelmiség, sem a politikum szférájában nem történt meg a szembenézés a legutóbbi háborúorozatát illetően, így a történelemkönyvekben sem írható ezekről egy jól értelmezhető és megnyugtató szöveg.

A szerbiai történetírás és tankönyvírás, valamint az oktatási rendszer is változásban van. A jelek arról, hogy milyen irányban, nem teljesen egyértelműek, egyedül az tűnik evidensnek, hogy a tanárképzésben és az iskolákban is a nemzeti szempontok egyre meghatározóbbak.

Úgy vélem, hogy a szerbiai, különösen a szerbiai kisebbségi magyar történelemoktatásban komoly elhatározásra kellene jutni a tanítani valók mennyiségét illetően, valamint az alkalmazott módszerek tekintetében. Úgy vélem, az alsó osztályokban az olvasás tanulása az első kulcskérdés, a későbbiekben pedig az, hogy a tanár is, és a diák is minél kreatívabb módon tudjon megnyilvánulni a történelem oktatásában és tanulásában. A ma történelemtanárának meg kell barátkoznia azzal, hogy a szerepe megváltozott. Ma már nem az ismeretek forrása, hanem az ismeretek menedzsere, azaz válogatója és értékelője. A történelemórán pedig az információk kontextusba helyezését, jelentőségük mérlegelését kellene megtanítani, hiszen a ma társadalmában erre van nagyobb szükség. A történelemórákon tehát sokkal több párbeszédre lenne szükség a tankönyv vagy forrás szövegéről.

A Szerbiában képzett történelemtanárok nem tanulnak szervezett módon magyar történelmet, az újságírók is kevéssé ismerik a történelmet, de ezt mind a tanárok, mind az újságírók többnyire becsületesen pótolják, magyarországi könyveket vásárolnak, olvasnak. Ezen kívül a tanárok diákokat is felkészítenek versenyekre (Észak-bácskai Magyar Pedagógusok Egyesülete, Nagy Imre Társaság), ahol a magyar történelem egy-egy részéről gyűjtenek és dolgoznak fel információkat a diákjaikkal. Ugyancsak probléma, hogy a történelemtanárok nem szervezettek és a szakma egésze sem, kivétel a Helytörténészek Társasága.

A Szerbiában kialakuló trendek befolyásolására a kisebbségeknek nincs befolyásuk, ezért az embereket érdemes képezni, ezt már egészen jól teszi a Rákóczi Szövetség, amely évi rendszerességgel a nyári szünetben Kárpát-medencei történelemtanár-továbbképzést szervez.

A kisebbségi történelemoktatás célját tekintve az egyén szempontjából az értékek átadása, és a személyiségfejlődés elősegítése lenne fontos, emellett egy racionális megfontolásokon nyugvó állampolgári és kisebbségi öntudat kialakítása is feladat, mindemellett pedig egy értő haza- és nemzetszeretet kialakítása is fontos. Ma mindez Szerbiában sokkal könnyebb, mint az elmúlt évtizedekben, amikor az állampolgárság és a nemzetiség, pontosabban a nemzethez tartozás dichotómiában volt. A volt Jugoszláviában és Szerbiában is a legutóbbi időkig a „demosz” – vagyis a polgárság szerinti közösség – és az „ethnosz” – vagyis a nemzeti érzés szerinti közösség – ütközött, és nem fedhette le, nem egészíthette ki egymást. Ma az a helyzet, hogy szerbiai polgárként megélhető a magyarság (noha ennek módzatai még nem mindenhol kiforrottak), magyar állampolgárság is igényelhető, így ez a kisebbségi társadalom minden részére hatással van, a történelemoktatásra is.

IRODALOM

- BECIĆ, Ivan M. (2013): *Istorija za II razred srednjih stručnih škola*. Zavod za udžbenike Beograd;
- KOČIĆ, Dragoljub M. (2013): *Istorija za I razred srednjih stručnih škola*. Zavod za udžbenike Beograd;
- KULJIC, Todor (2004): *TITO – sociološkoistorijska studija – (Drugo dopunjeno izdanje)*. Gradska narodna biblioteka «Žarko Zrenjanin» Zrenjanin;
- PEŠIKAN-AVRAMOVIĆ, Ana (1996): *Treba li deci istorija* (Kell-e a gyerekeknek a történelem?). Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd;
- SALAMON Konrád (1999): *Történelem IV. a középiskolák számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest;
- SZÁRAY Miklós (2007): *Történelem III. középiskolák 11. évfolyam*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

JEGYZETEK

- ¹ A Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata Mentés másként: Történelemtanítás a Kárpát-medencében konferenciáján 2018. december 1-jén tartott előadás szerkesztett változata.
- ² A felhasznált fotók forrása: <http://ujkor.hu/content/modernizalodo-tortenelemtanitas-tanari-tagozat> (Letöltés: 2019. február 27.) (A fotók ismételt közzélése az Újkor.hu szerkesztőségének írásos jóváhagyásával történt.)
- ³ Kočić, Dragoljub M. (2013): *Istorija za I razred srednjih stručnih škola*. Zavod za udžbenike Beograd; BECIĆ, Ivan M. (2013): *Istorija za II razred srednjih stručnih škola*. Zavod za udžbenike Beograd.
- ⁴ Szerb Rádió és TV, A Nemanják: <http://www.rts.rs/page/rts/sr/rtspredstavlja/%D0%9D%D0%B5%D0%BC%D0%B0%D1%9A%D0%B8%D1%9B%D0%B8.html> (Letöltés: 2019. márc. 18.)
- ⁵ Szerb Rádió és TV, Péter király: <http://www.rts.rs/page/magazine/sr/story/411/film-i-tv/3341597/ristovski-film-kralj-petar-prvi-gledajte-zbog-junaka-sa-cera-kolubare.html> (Letöltés: 2019. márc. 18.)
- ⁶ Pl. SALAMON Konrád (1999): *Történelem IV. a középiskolák számára*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- ⁷ Pl. SZÁRAY Miklós (2007): *Történelem III. középiskolák 11. évfolyam*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- ⁸ PEŠIKAN-AVRAMOVIĆ, Ana (1996): *Treba li deci istorija* (Kell-e a gyerekeknek a történelem?). Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 128. o.
- ⁹ Koliko se poznejemo (Ismerjük meg egymást): http://www.rtv.rs/sr_lat/koliko-se-poznajemo (Letöltés: 2019. márc. 18.)
- ¹⁰ http://www.puma.vojvodina.gov.rs/dokumenti/projekat/Kviz/2014/Koliko_se_poznajemo_2014.pdf (Letöltés: 2019. márc. 18.)
- ¹¹ http://www.puma.vojvodina.gov.rs/dokumenti/projekat/Kviz/Kviz_pitanja.pdf (Letöltés: 2019. márc. 18.)
- ¹² Például Todor Kuljić neves szociológus, aki a Tito-képről már 2004-ben objektíven írt, amikor még sem a tanárok, sem a közélet nem tudott higgadtan érvelni a titói örökségről: KULJIC, Todor (2004): *TITO – sociološkoistorijska studija – (Drugo dopunjeno izdanje)*. Gradska narodna biblioteka «Žarko Zrenjanin» Zrenjanin. http://novi.uciteljneznalica.org/PDF/arhiva%20autora/1006_Kulji%C3%84%E2%80%A1,%20Todor%20-%20Tito.%20Sociolo%C3%85%C2%A1ko-istorijska%20studija.pdf (Letöltés: 2019. márc. 20.)